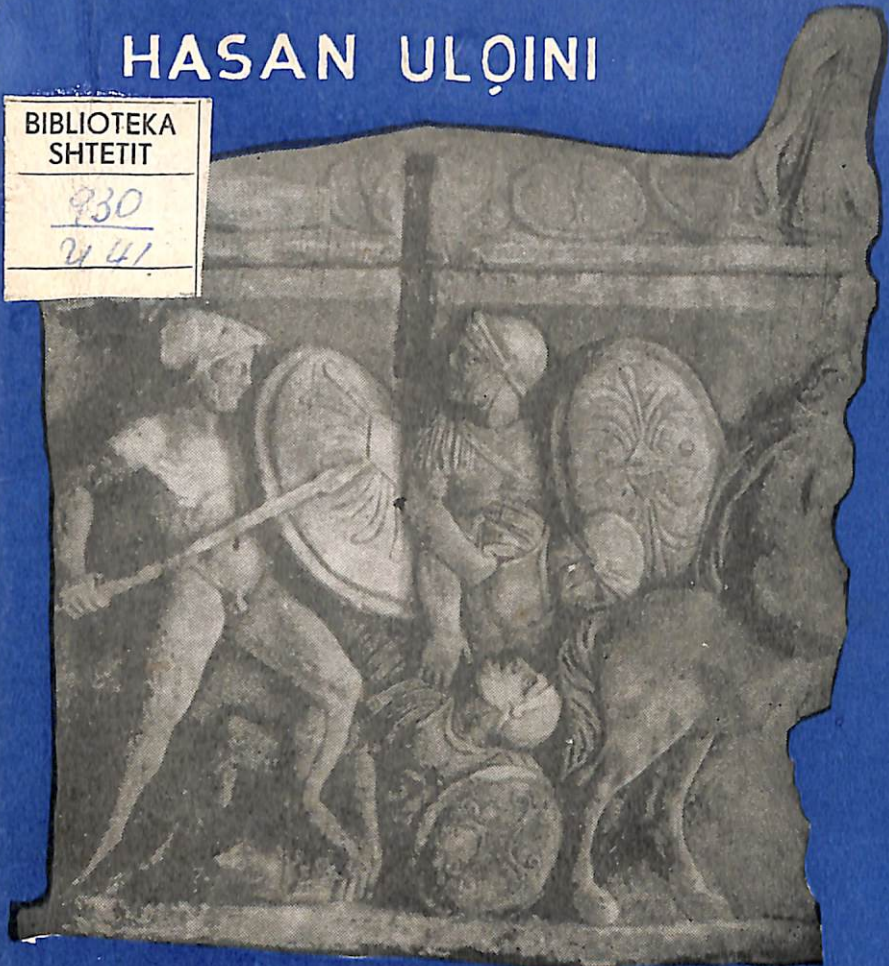


HASAN ULQINI

BIBLIOTEKA
SHTETIT

930

2441



GRABITES
TE
MONUMENTEVE

930
241

HASAN ULQINI



**GRABITES
TE
MONUMENTEVE**

SHTËPIA BOTUESE «8 NËNTORI»

EKSPLORIMI I PARË ARKEOLOGJIK I SHQIPËRISË NGA KIRIAKU I ANKONËS

Rilindja Evropiane nxori në pah bukuritë e kulturës njerëzore të mbuluara nga errësira e Mesjetës. Poshtë shtresave të mykut shekullor u zbulua një botë e madhe, bota e antikitetit.

Ashtu siç u nxorën nga bibliotekat të pluhur të kishave dhe të manastireve veprat e shkruara në papirus dhe pergamene të filozofëve dhe të shkrimtarëve të lashtësisë, nga shtresat e tokës u nxorën qindra e qindra monumente të bukura prej mermeri, mbishkrime që tregonin për një zhvillim të madh dhe për një nivel të lartë kulture.

Shqipëria, si një pjesë e rëndësishme e kësaj treve të antikitetit, tërhoqi edhe ajo vëmendjen e mjaft udhëtarëve humanistë, që erdhën e panë të mahnitur monumentet e saj të artit klasik.

Në vitin 1418 kaloi nëpër territorin e Ilirisë së lashtë Kiriaku i Ankonës (1391-1452), antikuar dhe humanist, përkrahës i zellshëm i një koalicioni të gjerë antiosman, dëshmitar okular i bisedimeve për paqe të Adrianopolit (maj-qershor 1444), për të cilat ka lënë relacione të hollësishme.

Në tetor të vitit 1435 ai nisët përsëri nga An-kona, duke i përshkuar për herë të dytë këto brigje, të cilat i kishte vizituar 17 vjet më parë¹⁾.

Ai vizitoi Vlorën. Shkoi në Gramata, gji deti në anën veriperëndimore të Himarës. Gramata do të thotë «i shkruar». Dhe vërtet, nëpër faqen e malit dallohen mbishkrime të shumta. Detarë dhe udhëtarë që ndalonin këtu, kur deti ishte i stuhishëm, duke pritur qetësimin e tij, gdhendnin në shkëmb emrat e tyre, duke i rrethuar me kuadrate të rregullta e të punuara me kujdes dhe mjeshtëri të posaçme, duke lënë kështu pa kuptuar copëza historie të shkruara.

Ndodhte që në Gramata ndalonin edhe priftërinj, që në këta shkëmbinj gdhendnin lutje, me anë të të cilave i kërkonin ndihmë perëndive, për të pushuar zemërimin e detit.

Kiriaku i Ankonës, që erdhi në Gramata, kopjoi disa nga këto mbishkrime që u përkisnin Dioskurësve²⁾. Gramatën e vizituan më vonë Leon Hëzej dhe Karl Paçi, të cilët kanë botuar disa nga këto mbishkrime, kartvizita prej guri të shkruara në vite të ndryshme, gjithmonë pas një stuhie në det.

Një mbishkrim i Gramatës bën fjalë për perandorin e Bizantit Jan Palologun (Johanes Palologos), që bëri një udhëtim në vitin 1369 nga Konstantinopoli në Avinjon të Francës, te papa Urbani V për t'i kërkuar ndihma kundër turqve osmanë³⁾.

Një interes të veçantë Kiriaku i Ankonës do t'i kushtojë Butrintit. Ai erdhi këtu në udhëtimin e parë, ndërsa gjatë udhëtimit të dytë qendroi dy herë ra-

1) Cyriaco d'Ancona. «*Inscriptiones sen epigramata graeca et latina reperta per Illyricum*», Roma MDCCXLVII. Le Bas Wadington. «*Voyage archéologique en Grèce en Asie Mineure*», Paris 1856, f. XIII-XXI. F. Pall. «*Cyriaco d'Ancona e la Crociata contro i Turchi*», «Valenij de Munte», 1937 (Bulletin historique de l'Académie roumaine) XX, f. 60.

2) Cyriaco d'Ancona, «*Inscriptiones...*», f. XIX.

3) Karl Paç. «*Gjendja ekonomike e kulturore e Shqipnis' në kohën e kalueme*», Tiranë 1925, f. 10-11.

dhazi dhe ndeshi në germadhat e disa konstruksioneve antike, pa fragmente skulpturore dhe kopjoi tre mbi-shkrime, njëri prej të cilëve bënte fjalë për lirimin e skllavit Gens Pomponio Luperko (Luperco).

Në maj të vitit 1436 Kiriaku i Ankonës gjendet në qytetin e Durrësit. Ai përshkruan muret e qytetit, flet për dy porta të kalasë, njëra lindore, tjetra perëndimore, pranë së cilës kopjoi mbishkrimin e Sulpicianit, kryepriift, prefekt, që kryente funksionet e një duumviri quiquenal (pesëvjeçar) dhe tribuni. Kiriaku i Ankonës kopjoi dhe një mbishkrim tjetër, që tani ndodhet në Muzeun Arkeologjik të Beogradit dhe shkroi për disa ledhe të fortifikuara, duke shtuar një shënim të vlefshëm për statujën e kalorësit.

«Gjithashtu në Durrës në portën perëndimore është një statujë kalorësi e derdhur me mjeshtëri.»¹⁾

Kiriaku i Ankonës nuk kënaqet vetëm duke përshkruar qytetin. Ai viziton katër milje larg Durrësit një mur të vjetër, që nuk është gjë tjetër veçse fortifikimi i «Portës» që e ngatërron me transhetë ku ishte zhvilluar lufta civile në mes të Cezarit dhe të Pompeit.²⁾ Hëzej shprehet për këtë konstatim të Kiriakut të Ankonës:

«Duket konfuzioni pak naiv që e bëri atë (Kiriakun e Ankonës, H. U.) të marrë për transhetë e Cezarit një mur ledhi.»³⁾

Më 15 qershor të po këtij viti Kiriaku i Ankonës gjendet në qytetin e Lezhës, ku sheh mure me gurë të mëdhenj dhe monumente të tjera arkitektonike të ndërtuara me art.⁴⁾ Mbi një bllok të madh guri ai kopjon gjithashtu edhe një mbishkrim, që do ta gjejmë

1) Cyriaco d'Ancona «Inscriptiones...», f. XXI.

2) Cyriaco d'Ancona, «Inscriptiones...», f. XXI-XXII.

3) Leon Hezey, H. Daumet, «Mission Archeologique de Macedoine», Paris 1876, f. 355-356.

4) Cyriaco d'Ancona, «Inscriptiones...», f. XX-XXII.

më vonë të botuar edhe nga Hekardi, Muratori dhe nga Lë Bas Vadingtoni¹⁾).

Gjithë këtë material arkeologjik të mbledhur nga Shqipëria Kiriaku i Ankonës e përshkroi në Komentaret e tij, origjinalet e të cilave janë djegur, përveç disa fletëve autografe, por ruhen mjaft të dhëna të rëndësishme të kopjuara prej miqve të tij dhe disa botimeve të ndryshme.

Me Kiriakun e Ankonës nis i pari eksplorim arkeologjik i Shqipërisë (datë që përputhet njëkohësisht me të parat eksplorime arkeologjike të Evropës). Që nga kjo kohë zë fill ai interes i madh, që do të shtohet gjatë shekujve për këtë truall të pasur me monumete të lashtësisë. Por ndërsa Kiriaku i Ankonës i përshkroi këto vlera nga interesat e një humanisti, thesarkërkues dhe arkeologë të mëvonshëm do t'i thurin interesat e tyre prej specialistësh dhe falsifikatorësh të historisë me pikësynime grabitqare dhe skllavëruese ndaj popullit tonë. Do të nisë kështu një maratonë e gjatë për t'i grabitur këtij populli objekte me vlerë të kulturës së tij, duke ia gjymtuar historinë. Por edhe pushuesit osmanë me zjarr dhe hekur bënë një shkatërrim të tmerrshëm të monumenteve të lashtësisë në Durrës, Apoloni e gjetcë.

1) Hyacinthe Hecquard, «*Histoire et description de la Haute Albanie au Guegarie*», Paris 1863, f. 23. L. A. Muratori, «*Novus thesaurus veterum inscriptionum*», I, Milano, 1738, f. XXVI, 9 Le Bes Wadington, «*Voyage...*», nr. 1111, f. 26.

PUSHTIMI OSMAN DHE SHKATËRRIMI BARBAR I MONUMENTEVE TË LASHTËSISË

Pas vdekjes së Skënderbeut bie në dorë të push-tuesve osmanë edhe qyteti i Shkodrës (1479). Luftë-rave shqiptaro-turke për mbrojtjen e këtij qyteti i thuri himn Barleti, dëshmitar okular i këtyre ngjar-jeve të përgjakshme në veprën e vet «Rrethimi i Shkodrës». Këtij i përket edhe një vepër madhore, «Historia e Skënderbeut», vepër që ka pushtuar she-kujt, himn i vërtetë patriotizmi dhe atdhedashurie. Pe-na e fuqishme e Barletit me tablo mahnitëse të jep përpjestimet gjigante të luftës dhe heroizmin e vër-tetë të shqiptarëve për mbrojtjen e trojeve të veta. Edhe një humanist tjetër, Marin Beçikemi, e ngre me forcë zërin e vet duke na përshkruar tablo rrëqethëse, tregon për trimëritë e pashoqe të bashkatdhetarëve. Ndërsa piktori i madh i Rilindjes Evropiane Paolo Kaliari i quajtur «Veroneze», kompozoi dy tablo: një-ra paraqet rrethimin e Shkodrës, tjetra — mbrojtjen e Shkodrës, të dyja të mrekullueshme. Me dorën e vet ai shkroi këto fjalë: «Shkodra e sulmuar me të gjitha mjetet e luftës prej turqve, për një kohë

të gjatë dhe me fuqi i bëri ballë duke qendruar rreptë».

Pas saj u pushtuan edhe qytetet e tjera të Shqipërisë, Durrësi (1501), Ulqini (1571) dhe më parë kishin rënë kështjella famëmadhe e Krujës (1478) dhe ajo e e Lezhës (po më 1478).

Duke mos duruar zgjedhën e të huajit mbi dyqind mijë shqiptarë (një masë e madhe populllore) kapërcyen detin dhe u vendosën në Kalabri e Sicili. Të tjerë u vendosën në Venedik dhe Padovë, ku midis tyre do të bënin emër talente të fuqishme të Rilindjes Evropiane. Marin Barleti do të përkthehej në të gjitha gjuhët e Evropës. Marin Beçikemi për dhjetë vjet me radhë drejtoi shkollën e lartë të Raguzës dhe u dërgua me misione diplomatike nga Republika e Venedikut në oborret e Napolit dhe të Firences. Leonik dhe Bartolome Tomeu nga Durrësi ishin personalitete të larta të kulturës, poetë, filozofë, shkencëtarë të shquar dhe përkthyes në zë të Aristotelit dhe të filozofëve të tjerë të lashtësisë.

Turqit osmanë qytetet e lulëzuara të Shqipërisë (ku kishte nisur të merrte hov mendimi i përparuar i Rilindjes Evropiane) i kthyen në qendra dhe garnizone ushtarake. Qyteti i Shkodrës u shkatërrua. Ishin shkatërruar edhe Kruja dhe Lezha, ndërsa qyteti i Durrësit (në kronikat osmane quhej «një Konstantinopol i dytë») nga njëzet e pesë mijë banorë që kishte në mesin e shekullit të 14-të, duke u radhitur ndër qytetet më të mëdhenj të Evropës e ku dalloheshin zejtarë, gu-rëgdhendës, metalurgë, mjeshtër të punimit të arit, argjendit, hekurit, plumbit, bronzit, kallait dhe një numër i madh piktorësh dhe muzikantësh, ky qytet kishte në këta vjet teatrin e vet të marionetave, një kor të madh, aty kishte dalë gjithashtu një nga muzikantët më të mëdhenj të Bizantit, Jan Kukuzeli, arriti të ketë vetëm dy mijë banorë. Kalaja madhështore me tri radhë mure



1. Durrësi, viti 1571, sipas një gravure të atlasit të Kamocios (Camozius)

rrethuese u reduktua në një katërkëndësh të thjeshtë me një perimetër fare të vogël. Për ndërtimin e këtyre mureve turqve osmanë u shërbyen si lëndë e parë monumentet e shumta antike të qytetit. Edhe sot një sy i kujdesshëm do të dallojë mjaft fragmente arkitektonike, kolonash, kapitelesh dhe mbishkrimesh të murosuras, fragmente të një ore diellore, të një stele të Hermesit; të një pllake të gdhendur me lule, të një frizi dhe stele të një luftëtari. (Megjithëse gjatë shekujve janë hequr nga arkeologë dhe grabitës profesionistë me dhjetëra objekte të tjera me vlerë, që sot gjenden nëpër muze të huaja).

Po ndodhte si në baladën e lashtë, por këtu në

themelet e ndërtimeve të reja bëheshin fli monumentet e vjetra¹⁾.

Evropa në këta vjet jetonte lulëzimin e saj kulturor me Rilindjen Evropiane. Monumentet e antikitetit mbroheshin, shtatoret prej mermeri, mbishkrimet e lashta mbledheshin dhe studioheshin me kujdes. U krijuan kështu qendrat e para muzeale. Arti i antikitetit jetonte ripërtëritjen e tij. Por ndryshe ndodhte në Shqipëri. Pushtuesi i egër osman (në fjalorin e Frang Bardhit ka një proverb të tillë: «Ku shkel turku nuk mbin bar» ringjalli Mesjetën.

Ripërsëritej ajo që ishte bërë shekuj më parë nga luftërat e vazhdueshme në këtë «Portë të lindjes dhe të perëndimit», nga fatkeqësitë e natyrës dhe të obskurantizmit fetar.

Me vendosjen zyrtare të krishtërimit në shekullin e 5-të të epokës sonë, teatrot dhe amfiteatrot u ndaluan me ligj. (Teodosi II në vitin 435 urdhëroi të shkatërroheshin gjithë tempujt paganë). Ato u prishën për t'i përdorur si gurore për ndërtime të tjera. Ky duhet të ketë qenë fati i Odeonit dhe i Teatrit të Apolonisë aq shumë të shkatërruar, atij të Durrësit, Butrintit dhe Bylisit.

1) Udhëtarë të shumë flasin për këto monumente të murosurat: A. Degrand, «*Souvenirs de la Haute Albanie*», Paris 1901, f. 179-183:

«Luftërat e vazhdueshme për të pushtuar këtë portë të lindjes (Durrësin, H. U.) kanë shkatërruar tempujt dhe ndërtesat e bukura... ajo çka mbeti është përdorur vazhdimisht nga vendësit dhe turqit për të ndërtuar fortifikimet e më vonë shtëpitë. Çfarë fragmentesh interesante skulpturash mermeri të stileve dhe epokave të ndryshme mund edhe sot të shihen duke kaluar nëpër muret e kësaj kalaje të lashtë. Nëpër rrugë, nëpër muret e shtëpive dhe gjithkund mund të shikosh provat e begatisë dhe shkallës së civilizimit artistik të qytetit».

Justin Godard, «*L'Albanie en 1921*»:

«Mbërritja në Shqipëri bëhet në Durrës. Ky është një qytet shumë i vjetër, e kaluara e shkëlqyer e të cilit duket në çdo anë. Mbeturina të kolonave dhe mbishkrime gjenden akoma nëpër mure.»